

Grave i tidlige vesttårne

Nogle nyere iagttagelser

Af Hans Stiesdal

I forbindelse med kirkestandsættelser på Sjælland er også tårnrummenes gulve undertiden blevet berørte. I flere tilfælde har der været tale om tidlige vesttårne, opførte nogenlunde samtidigt med eller snart efter kirkeskibet, altså romansk eller senromansk arkitektur. Hvor lidet tilfredsstillende sådanne, navnlig hvad datering angår, upræcise stilbetegnelser end må synes, fremkalder de dog indtrykket af bygninger med et vist fællespræg og tør anvendes i denne sammenhæng.

Disse tårne bindes ved en række arkitektoniske træk sammen til en egenartet gruppe; alligevel adskiller de sig indbyrdes så meget, at man ved forsøg på tolkning af deres mening og brug ledes i flere retninger.

Blandt tidligere behandlinger af denne arkitekturgruppe kan man imponeres over Francis Becketts oversigt 1924 i *Danmarks Kunst* (1), der udmærker sig ved afbalanceret klarhed. For de mange og rige skånske tårnes vedkommende er William Andersons i 1926 udgivne: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*, stadig den eneste samlede behandling af emnet og udbytterig at rådføre sig med – men kun de »brede« tårne behandles her.

Siden er der gjort nye iagttagelser. Med de 1933 påbegyndte beskrivelser i »*Danmarks Kirker*« af sjællandske kirkebygninger er materialet for denne landsdels vedkommende – dog endnu med undtagelse af nogle herreder i Holbæk amt – blevet tilgængeligt i det

omfang, som den enkelte kirkes bygningsmæssige status på tidspunktet for beskrivelsen gjorde mulig, og der vil med den snarligt forestående afslutning af sjællandskirkernes beskrivelse være skabt et storartet udgangspunkt for studiet af kirkelig arkitekturhistorie på hele øen. Det vækker derfor bekymring, at dette vældige arbejde efter forlydende skal lades delvis uafsluttet således at forstå, at en samlet kunsthistorisk oversigt ikke er planlagt for Frederiksborg og Holbæk amter. Heller ikke er der planer om en oversigt for alle øens kirker, hvad der ville være nærliggende og ønskeligt. Erfaringer med de af trænedede forskere allerede udarbejdede kunsthistoriske oversigter demonstrerer til fulde, hvor let og trygt man ledes på vej i det kolossale materiale.

En stofmættet og perspektivrig studie fra 1980, Otto Norns »*Et Ridderkors*«, bør nævnes her (2). Afhandlingen beskæftiger sig med det bekendte tympanonrelief på Nødager kirke (Djurs Sdr. herred, Randers amt), men den bringer nyt også til forståelsen af det tidlige vesttårns væsen.

Endelig gør Hugo Johannsen 1980 i sin oversigt over dansk kirkebyggeris historie i »*Danmarks arkitektur*« den seneste status over problemerne (3).

De gulvundersøgelser, som skal omtales i det følgende, berører kun en enkelt side af tårnenes formodede

funktioner, nemlig deres rolle som gravplads for samtidens stormandsfamilier og kirkestiftere. Måske kan man indledningsvis endog gå så vidt som at spørge, om ikke de fleste af disse tidlige tårne, dog næppe alle, fortrinsvis er opførte som stifter-mausolæer. Beckett anslog allerede temaet: »Mulig er også stiftere, kirkens velgørere eller patroner blevet begravede i forhallen (☉:tårnet), som det fandt sted i udlandet, og som det også i hvert fald senere var i brug i Danmark.«

Man forstår så vel, at tanken om en stormandsfamilies begravelse i tårngulvet må falde i øjnene. Sikkert er det, at oldkirkens restriktive holdning til begravelse inde i kirkerne ikke fulgtes i middelalderen, men hvem der ligger i gravene under gulvet, det være sig i kor, skib eller tårn, er almindeligvis ikke til at sige, når bortses fra konge- og bispebegravelser. Hvilken stilling i samfundet og hvilke velgerninger mod kirken

gav mulighed for begravelse inde i denne? Hvilke regler fulgtes ved placeringen af disse sædvanligvis helt anonyme grave? Antropologer kan nuomdage hjælpe ved alders- og kønsbestemmelser, men om rang og stand taler grav og skeletter kun sjældent, selvom man umiddelbart må tro, at i al fald murede kister nedsat inden for kirkens beskyttende vægge næppe har omsluttet samfundets ringeste. Men det kan dog vel heller ikke siges for vist, at trækistegrav, som forekommer hyppigt inde i kirkerne, jævngamle og jævnsides med de murede, har været anset for mindre fornemme. Der kan således almindeligvis ikke knyttes nogen sikker forbindelse mellem de personer, om hvis begravelse her skal tales, og selve kirkebygningen. Deres rolle i forhold til dens opførelse og brug er uvis. Det er alene gravenes »arkitektoniske placering«, deres påfaldende og karakteristiske beliggenhed betragtet i forhold til kirkens grundplan, der synes at bære vid-

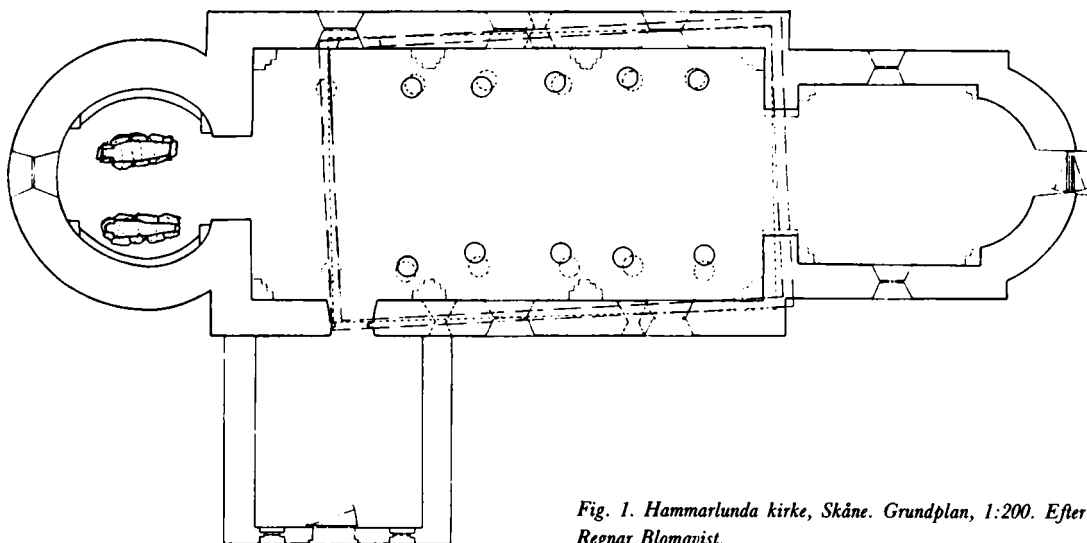

Fig. 1. Hammarlunda kirke, Skåne. Grundplan, 1:200. Efter festskrift til Regnar Blomqvist.

nesbyrd om en formaliseret forbindelse mellem de gravlagte og kirken. Drejer det sig om grave i tårne, som senere er føjede til kirkeskibet, fristes man naturligvis i særlig grad til at se en sammenhæng mellem tårnbyggeriet og den eller de begravede. Man kunne som en arbejdshypotese kalde disse begravelser for »tårnstiftergrave«.

Oftest frembyder grave i kirkegulve ved den arkæologiske afdækning et billede af tumultuarisk roderi, hvor grav efter grav helt op til o. 1800 er anlagt oven i hinanden, hvad der naturligvis gør det besværligt, undertiden umuligt at få en sikker forestilling om de tidligste gravfæstelser på stedet. Særlig gælder dette kirkens midtergang, som i senere århundreder blev så intenst udnyttet, at det erfaringsmæssigt sjældent lønner sig at søge de tidligste begravelser her, så meget mere beklageligt som opmærksomheden særligt må rette sig mod midteraksen, såvel i kor og skib som i tårn (4).

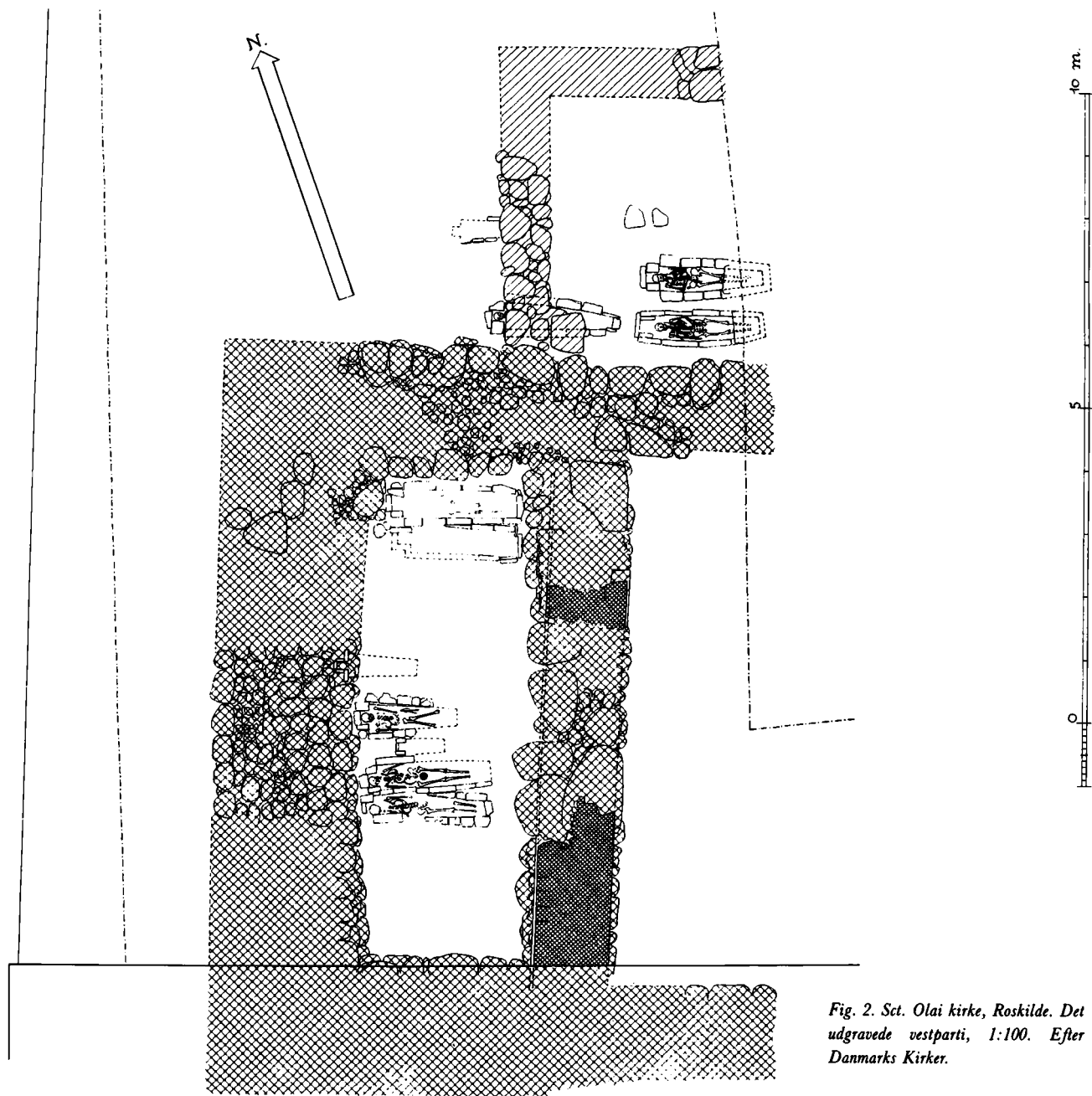
Et betydeligt antal gravsten er bevaret fra den her omhandlede tid. I århundredernes løb blev der imidlertid flyttet så meget med dem, at de med få undtagelser ikke tør henføres til bestemte grave (5). Sjældent giver de oplysninger om de begravedes stilling i samfundet, eller om deres tilknytning til den kirke, hvor begravelsen fandt sted. End ikke en usædvanlig ordrig ligsten, som i Roskilde Sct. Olai kirketomt fandtes oven på det ene af de neden for omtalte kiste-komplekser i tårnet, kan sikkert knyttes til netop dette, ligeså lidt som indskriften oplyser andet om den døde end navnet (6).

Der har imidlertid ikke været ligsten over alle grave hverken i eller uden for kirken, og det er et spørgsmål, hvorledes og hvor længe grave er blevet husket og respekteret. Hvor de inde i kirken ikke blev dækket med regulære gravsten, kan de tænkes markerede i

gulvbelægningen enten i fliserne, hvor sådanne fandtes, eller måske ved trærammer, der som bekendt forekommer senere, men kan have gamle aner. To grave (fig. 1) i den neden for nævnte Hammarlunda kirke i Skåne har måske været markerede ved, at dækstenene ragede synligt frem i gulvfladen.

Inden omtalen af de senere års undersøgelser skal nogle tidligere kort nævnes. I 1933 udgravedes Sct. Olai kirketomt i Roskilde. Tårnrummet, der tolkes som underdel for et vestanlæg med to tårne, målte i øst-vest lige netop en kistelængde. Der fandtes her syv frådstensgrave, med særligt hovedrum (fig. 2). »Den fortrolige måde, hvorpå alle de dog næppe lige gamle, i to grupper samlede grave var byggede op ad hinanden med benyttelse af de ældre graves sider, skyldes vel nok, at det her drejer sig om familiebegavelser. Det ville være meget naturligt, om den stormands-slægt, der byggede kirken og sørgede for en stands-mæssig herskabsstol for sig selv, også havde forbeholdt sig gravplads under denne« (7). Samtlige grave synes at stamme fra en forholdsvis kort periode og er blevet påfaldende skånet for forstyrrelser af senere begravelser.

Hammarlunda kirke i Skåne undersøgtes 1965 i forbindelse med en restaurering (8). I det karakteristiske runde, med den øvrige kirke samtidige tårns gulv fremkom to murede grave side om side i bygningens midterakse, indeholdende henholdsvis et kvindeligt og et mandligt skelet, samt i kvindegraven også skelettet af et barn. Indtegnet på en plan af kirken fremtræder disse grave såre monumentalt; umiddelbart fornemmes de næsten som arkitektonisk sammenhængende med kirken, og man får straks den tanke, at de begravede, formodentlig et ægtepar, må have indtaget en betydningsfuld position i forhold til kirkebyggeriet. Indtil videre er det den mest umiddelbart overbevi-

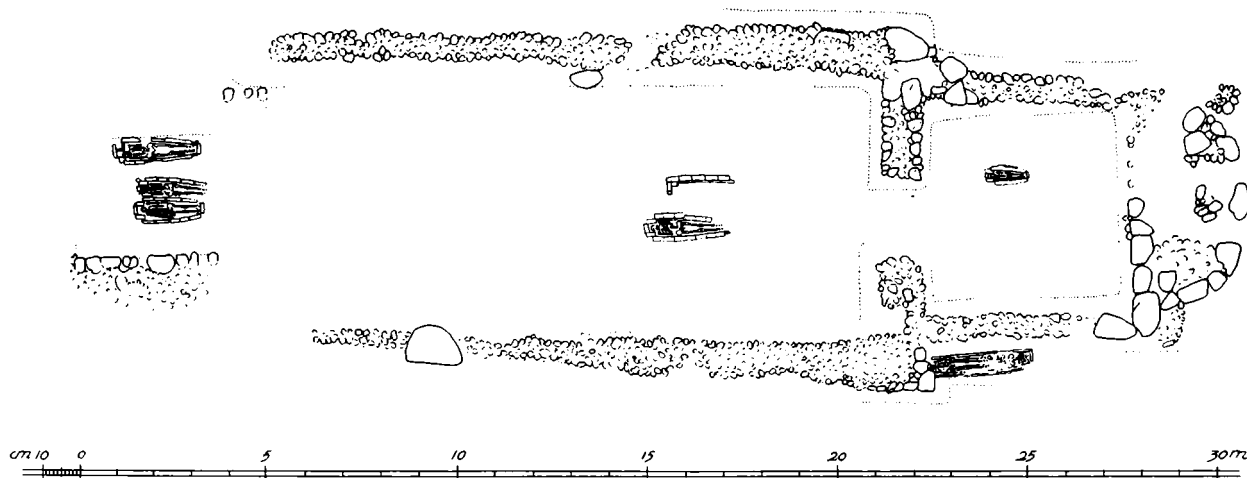
Fig. 2. Sct. Olai kirke, Roskilde. Det udgravede vestparti, 1:100. Efter Danmarks Kirker.

sende »stifterbegravelse«, som kendes fra nogen landsbykirkes tårn. Da kirkebygningen og tårnet som nævnt er jævngamle, og da der ved undersøgelse af hele gulvet kun fandtes de omtalte to monumentalgrave, må man her føle sig fristet til at anvende ovenstående mere omfattende betegnelse i stedet for »tårnstiftergrave«. Tårnet har ikke haft særlig indgang, hvorved tårnrummet får en intim karakter af kapel. Almindeligst er det at finde en særlig tårnindgang, som giver rummet præg af forhal. Hvor suggererende situationen i Hammarlunda end kan forekomme, bygger antagelsen om det formodede ægtepars rolle som kirkelige velgørere alligevel kun på deres graves markante placering. Hvem de egentlig er, vides ikke. Trods disse reservationer forekommer netop denne begravelse at være en særlig inspiration til at trænge dybere ind i problemerne omkring stiftergrave, vestanlæg og hermed sammenhængende emner.

Den 1941 udgravede tomt af Sct. Hans kirke i Roskilde (fig. 3) fremviste et snævert vesttårn med kva-

dratisk grundplan (9). Om det var opført i ét med skibet eller var en tilføjelse, lod sig lige så lidt afgøre som spørgsmålet om der har været en særlig tårnindgang. At der er tale om et tidligt tårn synes dog utvivlsomt. I gulvet lå tre kridtstensgrave, alle med særligt hovedrum, den ene lige op ad nordmuren, de to andre på hver side af kirkens midterakse, så tæt på hinanden, at de havde fælles midtervæg. Det fremgik dog tydeligt, at der ikke fra begyndelsen var anlagt en egentlig dobbeltgrav. Den søndre, der havde været dækket med egetræsplanker, eksisterede allerede da den nordre tilføjedes, i noget grovere udførelse med kridtstensdække og anvendelse af den ældre gravs nordside som sydvæg. Gravene lå påfaldende tæt på tårnets østre strækmur. Der foreligger ikke kønsbestemmelse af skeletterne. Hele situationen frister til at betragte dem som tårnstiftergrave. Som sådanne vir-

Fig. 3. Sct. Hans kirke, Roskilde. Den udgravede tomt, 1:200. Efter Danmarks Kirker.

ker de lige så overbevisende som Sct. Olagravene. Det gør også den kvindegrav, iøvrigt en beskeden jordbegravelse, som ved Viborg Stiftsmuseums undersøgelse 1976 afdækkedes midt i det søndre af Asmild kirkes vesttårne (10).

1971-72 udgravedes fundamenterne til det typisk brede, med vestportal udstyrede tårn på den 1868 nedrevne Tryde kirke i Skåne (11). Herved blotlagdes ni grave, hovedsageligt murede. Nogle havde været benyttet flere gange. De lå i en til Sct. Olai i Roskilde svarende situation og tolkedes som stiftergrave. Man får indtrykket af en »familiebegravelse«, hvad genanvendelsen af nogle af kisterne nok bekræfter. Netop dette træk synes at vidne om en families nære tilknytning til en bestemt gravplads og til afdøde medlemmer, altså om veneration snarere end ønsket om at komme lettest muligt om ved begravelsen. En forudsætning både for at undgå ødelæggelse af ældre grave ved nybegravelser og for genanvendelse af eksisterende grave må ved lidt større gravkomplekser have været en eller anden markering i gulvet.

Ved de seneste års imponerende undersøgelser i Löddeköping, også i Skåne, afdækkedes en kirkegård med talrige begravelser samt spor af en trækirke med to murede grave, markant beliggende side om side midt i vestenden i en næsten uimodsigeligt overtalende position i forhold til kirkebygningen og til den omgivende mængde af trækistebegravelser: her må være tale om stedets høvdingepar med afgørende indflydelse i forhold til kirken! (12). Situationen forekommer overbevisende som i Hammarlunda, men også i dette tilfælde står man tilbage med spørgsmålet: hvem omslutter disse grave egentlig? Utvivlsomt velgørere, men hvor langt strakte deres velgørenhed sig?

I den interessante, 1970-71 grundigt undersøgte Maglarp kirke ved Trelleborg i Skåne fandtes helt op

til sydmuren i det »brede vesttårn« en muret teglstensgrav med hovedrum og kridtstenslæg, mens en anden grav i tårnets nordre del kun var primitivt markeret med flinte- og munkestensbrokker langs ligets sider. Ingen af disse grave, hvoraf den murede tolkes som en stiftergrav, har dog den umiddelbart suggerende placering, som kendetegner de fleste af de her behandlede grave (13).

I det foregående er kun omtalt tårngrave. Som udgangspunkt for et par mere almindelige betragtninger over formodede stormandsgraves placering i kirken kan henvises til den 1928 undersøgte Hundslund kirketomt (Dronninglund sogn og herred, Hjørring amt) (14). Bygningen (fig. 4) havde bestået af apsis, kor og et påfaldende langt skib. Man fristes til at forestille sig en vestforlængelse eller et tårnparti, men fundomstændighederne tillod ikke opklaring heraf. Omtrent i skibets vestre trediedelspunkt lå lige i kirkens midterakse en muret dobbeltgrav, i dette tilfælde virkelig anlagt dobbelt, idet den havde to hovedrum, men ingen skillevejg i midten. Dens udformning og placering kan kun betegnes som værende på én gang »fortrolig« og monumental. En tolkning af de dodes eventuelle tilknytning til kirkebygningen skal ikke forsøges; gravens udformning tyder på, at jordfæstelsen af de to lig skete samtidigt, noget højst usædvanligt, og usædvanlige omstændigheder må have ligget bag. Der kan være tale om et på samme tid omkommet par – søskende, ægtepar – af formående familie. Ligene kan også tænkes hidført andetsteds fra – sådanne flytninger var ikke ubekendt i middelalderen. Det kan dog ikke siges, om parret har indtaget en stifterrolle. At en vældig kampestenssat grav i koret lige foran alterfundamentet – endda med et fornemt lille guldkors på skelettets bryst (15) – må have omsluttet liget af en lokal stormand og måske stenkirkens bygherre, er tænkeligt. En

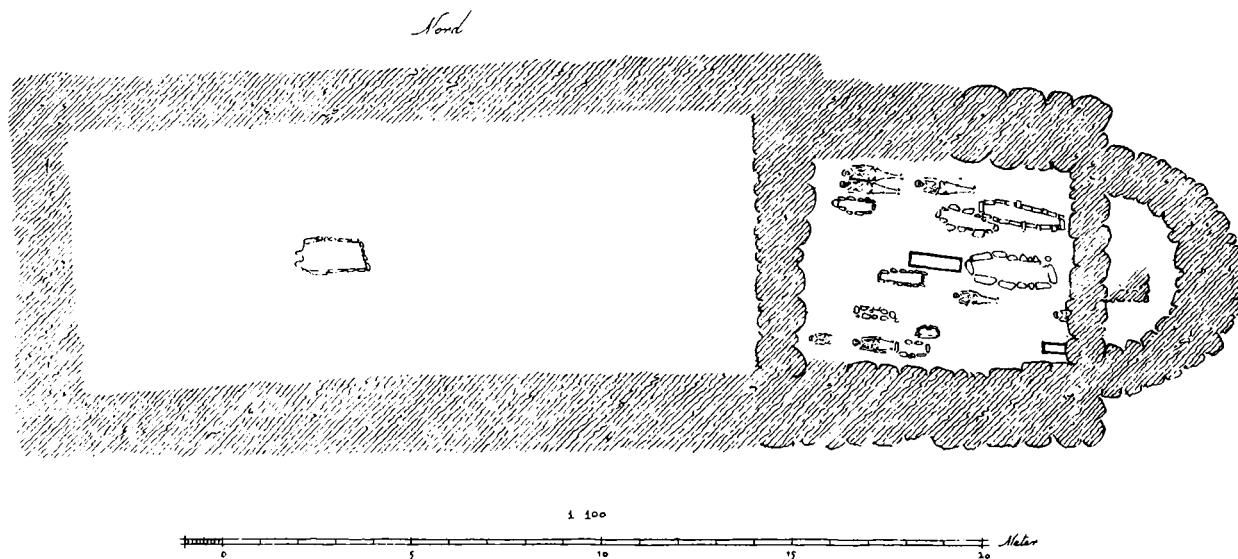

Fig. 4. Hundslund kirke, Dronninglund sogn. Den udgravede tomt, 1:200. Opmåling ved Aa. Roussel i Nationalmuseet.

gravlæggelse i midteraksen og lige foran hovedaltret blev utvivlsomt betragtet som fornemst, og man kan kun antage, at tårnbegravelse i sekundære, men tidlige tårne særlig var forbeholdt »tårnbyggere«, som kan tænkes at være en helt anden familie end de oprindelige kirkestiftere eller måske »anden generation« af en stifterfamilie, idet »første generation« må formodes at have fundet hvilested østligt i kirken (16). Hvad man indtil nu ved om »stiftergrave« i østenden af landsbykirkernes skib og i koret er yderst beskedent, og som tidligere nævnt har senere hyppige gravlægninger her oftest umuliggjort iagttagelser. Ved undersøgelsen af den navnkundige Norra Åsum kirke i Skåne, hvis opførelse en runeindskrift tilskriver ærkebiskop Absalon og Esbjørn Mule, afdækkedes midt i koret foran alteret en trækistebegravelse indeholdende skelettet af en mand (17). Man kan foreløbig forestille sig, at denne

er identisk med Esbjørn Mule. Der skulle være en mulighed for eventuelt at få dette underbygget ved antropologiske sammenligninger med skeletmaterialet fra gravene omkring Esbern Snare i Sorø kirke.

Endelig skal her nævnes to sjællandske kirker, i hvis med skibet jævn gamle vestpartier der ved udgravninger ikke fandtes spor efter begravelse overhovedet.

Ved istandsættelsen 1976 af Vallekilde kirke (Ods herred, Holbæk amt) afdækkedes i skibets vestende fundamenter og bygningsspor, der måske kan forklares som forberedelse til et aldrig opført tårn, i grundplan og mål nøje svarende til Fjenneslevs (18). Et tårnanlæg af denne type er så smalt, at der simpelthen ikke mellem grundstenene er plads til grave, hvad tydeligt fremgik ved udgravningen. Dette bekræfter, hvad man allerede på stedet umiddelbart må antage, nemlig at der i Fjenneslev ingensinde kan have været anlagt grave i selve tårnpartiet. Alene den murede trappe måtte her under alle omstændigheder gøre det næsten umuligt.

I Nørre Jernløse (Merløse herred, Holbæk amt) undersøgtes 1979 gulvet i det med den romanske kirke samtidige tårn, der aldrig har haft selvstændig indgang, og det kan fastslås, at der her ikke har været nogen begravelse (19).

Nedenfor skal omtales undersøgelser i følgende kirker: Jørlunde, Himmelev, Uggeløse og Ramløse (20). Beskrivelser af disse kirkebygninger er offentliggjort i Danmarks Kirker, men har siden på enkelte punkter kunnet suppleres netop takket være restaureringsarbejder; navnlig gælder dette for den forhen kraftigt cementpudsede Ramløse kirke. Sammenfattende kan fastslås, at de fire neden for omtalte centralgrave alle fandtes i tilføjede senromanske tårne i murede kister. Skelettet i Jørlunde blev ikke kønsbestemt. Skeletterne i de øvrige tre kirker var alle kvindelige ligesom skelettet i Asmild kirke.

Jørlunde kirke (Lyngø-Kronborg herred, Frederiksborg amt) restaureredes 1962-64, hvorunder tårnrummets gulv fornyedes. For vestpartiets indviklede bygningshistorie er der redegjort i Danmarks Kirker 1978, og der foreligger ingen nyere iagttagelser.

Det kraftige kampestenstårns eneste, men markante arkitektoniske detalje er den efter sjællandske forhold monumentale vestportal. Det hvælvede tårnrum synes oprindeligt at have haft træloft. Ind til kirkerummet var der sandsynligvis en smallere tårnbue end den nuværende, 2,25 mod nu 3,60 m.

I forbindelse med gulvfornyelsen udlagdes 60 cm vest for skibets oprindelige vestgavl en 70 cm bred, 2,20 m lang undersøgelsesgrøft, udgående fra tårnrummets nordvæg (fig. 5). Helt inde ved nordmuren fremkom østenden af en barnegrav, 26 cm bred indvendig og sat af 13 cm tykke frådstensplader. Endvidere en voksengrav, liggende længere mod syd, ligeledes

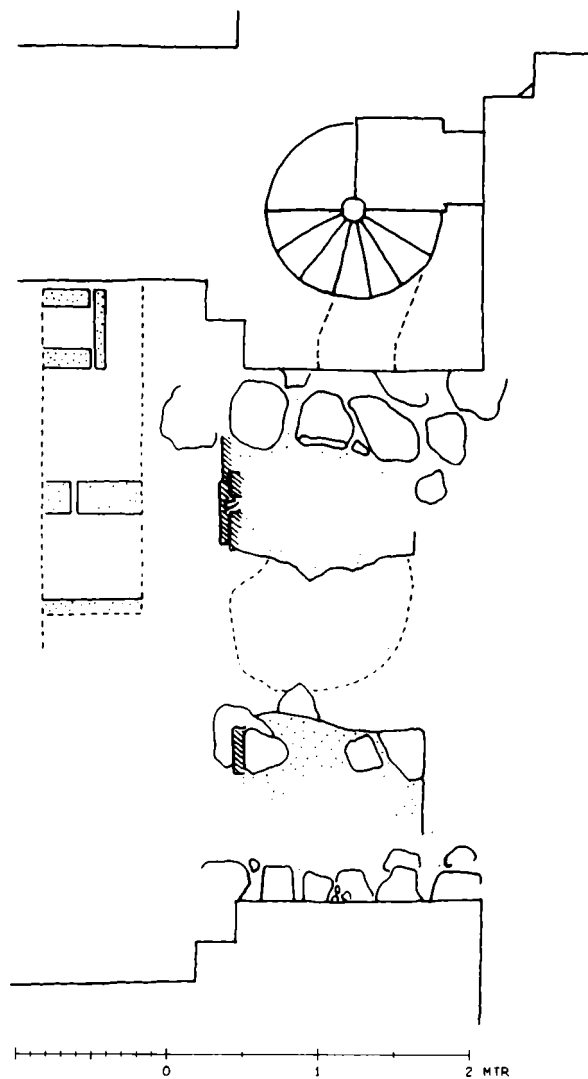

Fig. 5. Jørlunde kirke. Tårnparti med indtegnede grave, 1:50. Efter Danmarks Kirker.

af frådstensplader. Ingen af denne gravs ender afdækkes, og hverken den eller barnegraven udgravedes, idet undersøgelsen brat måtte afbrydes af økonomiske grunde. Den store gravs sydside lå i kirkens midterakse. Den kunne således være den nordre del af et centralt placeret gravkompleks. Ingen af de afdækkede grave havde bevaret låget. Det 80 cm tykke fyldlag over dem var omrodet, fuldt af mørtel og teglbrokker uden lagdeling. Gravenes låg kan være gået tabt ved tidligere arbejder i gulvet, måske i forbindelse med den omfattende ombygning i 1300'erne af arkademuren ind mod kirken. Der kan på grundlag af den alt for begrænsede undersøgelse intet siges om voksengravens alder i forhold til tårnet, end ikke i relation til kirkens oprindelige vestgavl. Barnegraven må derimod nok være anbragt efter tårnets opførelse. Havde den eksisteret før, havde den, så tæt den ligger på nordmuren, ikke kunnet undgå beskadigelse i forbindelse med funderingsarbejdet.

I sammenhæng med de her omhandlede problemer er Jørlundeundersøgelsen vel ikke meget bevent, men tør dog ikke ganske overses. Det er beklageligt, at det vældige tårns historie ikke ved den lejlighed lod sig belyse ved mere entydige fund i gulvet.

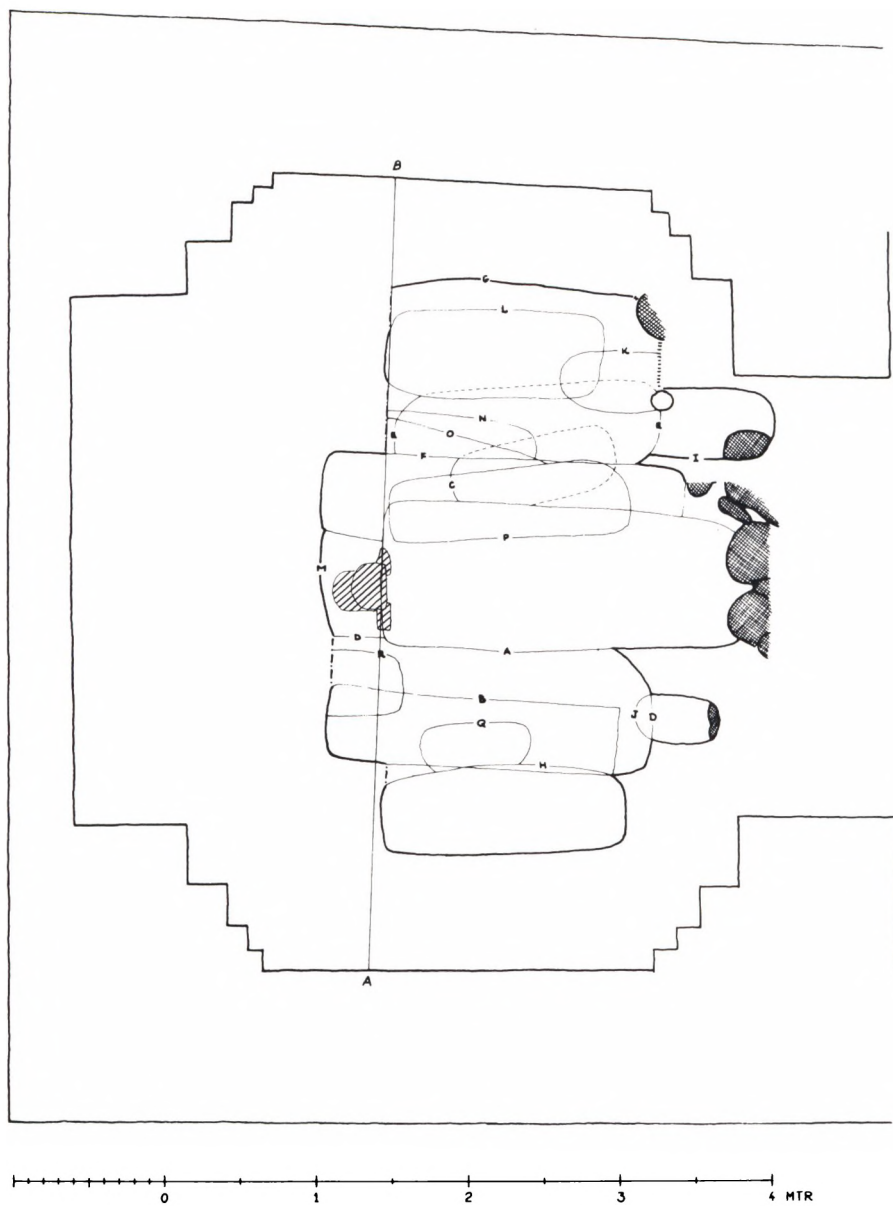
Himmelev kirke (Sømme herred, Københavns amt) blev beskrevet i Danmarks Kirker 1946. I forbindelse med en hovedrestauration 1972-73 skulle der findes plads til et varmekærk. Det var ønskeligt at undgå en tilbygning til kirken, og da der var mulighed for at placere anlægget under gulvet, accepteredes denne løsning undtagelsesvis. Man valgte tårnrummet, hvor en grube udgravedes med skyldige arkæologiske hensyn (fig. 6).

Vesttårnet er helt af kridtsten og ret tidligt føjet til skibet, som er opført af marksten, kridt- og frådsten.

Tårnet har skibets udstrækning, 7,50 m, i nord-syd, men er kun 5,80 m i øst-vest; dets østmur står på skibets vestgavl. Det er altså et karakteristisk »bredt« tårn af »skånsk type« (21), hvis nærmeste sjællandske parallel synes at have været det 1867 forsvundne tårn i Ølstykke (Ølstykke herred, Frederiksborg amt). En med tårnet samtidig, rundbuet arkade er brudt gennem vestgavlen af skibet og forbinder dette med tårnrummet, hvortil der også er en oprindelig indgang i vestmuren; det nu overhvalvede tårnrum havde fra først af træloft. Et velbevaret vindue i mellemstokværkets vestmur er tvillingdelt ved dværgsøjle med base og terningkapitæl, og ved sin pyntelighed helt i overensstemmelse med tårnbyggeriets udmærkede håndværksmæssige kvalitet.

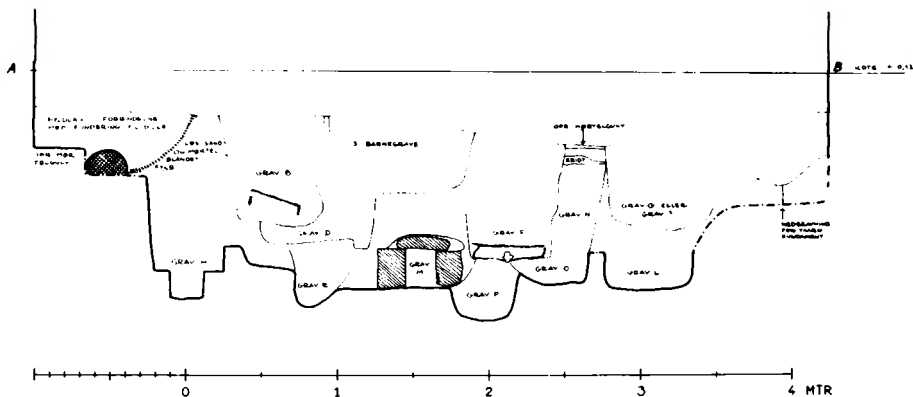
Udgravningen målte kun 3 × 4 m. Den strakte sig ikke ud til tårnets flankemure, ej heller helt til vestmuren. På dette beskedne areal iagttoges ikke mindre end 18 begravelser, heraf seks barnegrave. Takket være gravfyld uden mindste forekomst af »mørtelfnug« eller af fråd- eller kridtstensmuld må enkelte af gravene anses for ældre end stenkirken (fig. 7). De øvrige må være yngre end denne; i fylden forekom brokker af bygningssten og mørtelklumper, vidnende om, at de var anlagt tæt på stenkirken med dens byggepladsaffald. Et par af disse grave kan dog med sikkerhed betragtes som ældre end tårnet, idet de delvis dækkedes af tårnrummets oprindelige mørtelgulv. Nogle begravelser havde bevaret tydelige rester af trækister og jernnagler. I et enkelt tilfælde var liget nedlagt uden kiste i en i lergrunden dannet grav med hoveddrum. Den havde været dækket med et bræddelåg, hvis aftryk kunne følges langs overkanten.

Opmærksomheden samler sig i særlig grad om en lige i kirkens midterakse beliggende grav, hvoraf dog kun lidet var i behold, nemlig hoveddrummet (fig. 8),

Fig. 6. Himmelvej kirke. Tårnrum med indtegnede grave, 1:50.

Fig. 7. Himmelev kirke. Snit gennem tårnrummets gulvlag med indtegnede grave, set fra øst, 1:50.

udsparret med smuk runding i een kridtblok, samt dæk- og »skuldersten« (nu i Roskilde Museum). Resten havde en omfangsrig begravelse fra 16. eller 17. århundrede fuldstændig udslettet. På plads i rummet

Fig. 8. Himmelev kirke, tårnrummet. Centralgravens hovedrum set fra øst.

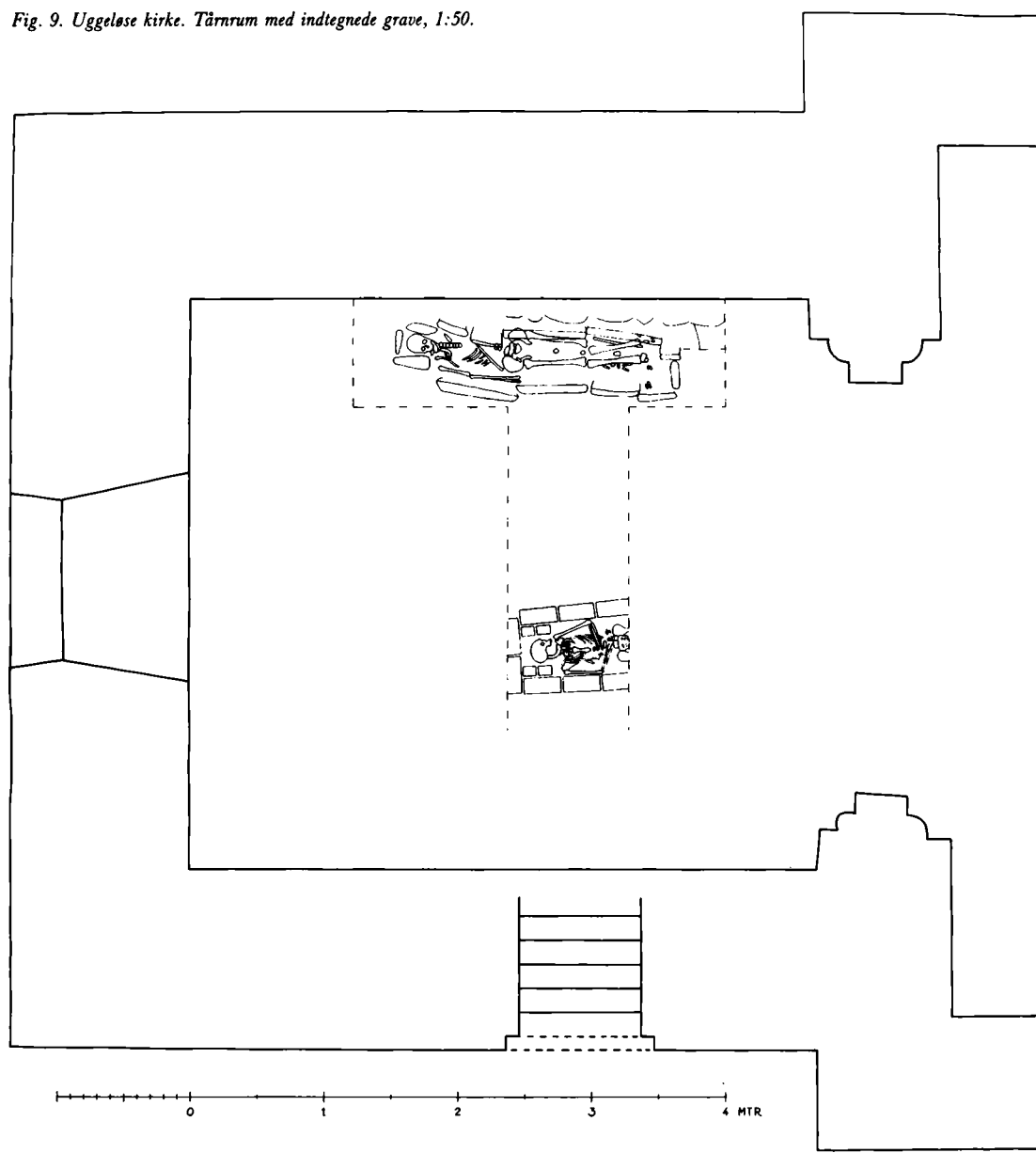
lå endnu kraniet, stammende fra en kvinde. Et mørtelag, ca. 1 cm tykt, lagt oven på undergrundsleret, havde dannet bund i kisten.

Nedgravningen til kridtstensgraven lod sig kun erkende umiddelbart vest for hovedrummet, og fundomstændighederne gav ikke mulighed for tidsmæssigt at placere graven i forhold til tårnbyggeriet. Alene den »gedigne« udformning af hovedrummet i forbindelse med den aksefaste placering berettiger den til at fremdrages i denne sammenhæng.

Uggeløse kirke (Lyng-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt) restaureredes omfattende 1971-72. I sammenhæng hermed gennemførtes bygningsarkæologiske undersøgelser, for hvis mærkelige resultater der er redegjort i *Danmarks Kirker* 1976 (22).

Bygningen har gennemgået den for adskillige nordsjællandske kirker så karakteristiske »romanske modernisering«, på flere punkter dog højst egenartet. En del af dette moderniserings- og udbygningsprogram må have været opførelsen af vesttårnet (fig. 9). Det styrtede desværre sammen af brøstfældighed og er-

Fig. 9. Uggeløse kirke. Tårnrum med indtegnede grave, 1:50.

stattedes 1767 af det nuværende. Den runde, profilerede tårnarkade af munkesten med kragbånd, som har skrånende over halvrunder led, er dog bevaret og giver en antydning af det forsvundne tårns arkitektoniske karakter. Det kan ikke afgøres, om det var opført helt af tegl, eller om dette materiale kun havde fundet anvendelse i detaljerne. Tilbage er også de nedre skifter af et afrundet ribbeforlæg i tårnrummets to østre hjørner, samt en i nordmuren genanvendt trekløverprofileret ribbesten. Tårnet har således oprindeligt haft en kuplet krydshvælving med trekløverribber og helstenskapper. Undersøgelsen viste endvidere, at det nuværende tårns syd- og nordmur står på det gamles tre-fire skifter høje kampestensfundament, og det kan antages, at det forsvundne tårn havde samme kvadratiske grundplan som det nuværende. Det kan ikke afgøres, om det havde særlig indgang.

I forbindelse med gulvoplægning i tårnrummet foretoges en undersøgelse, desværre yderst begrænset. En 90 cm bred udgravning anlagdes parallelt med tårnets vestmur 235 cm fra denne. Heri iagttoges fire jord- eller kistegrave samt to murede, hvoraf den ene lå tæt ind mod det nordre fundament. Udgravningen

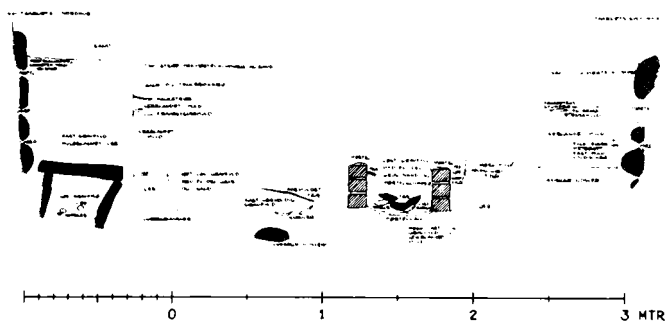

Fig. 10. Uggeløse kirke. Snit gennem tårnrummets gulvlag med indtegnede grave, set fra vest, 1:50.

udvidedes her til at omfatte hele denne grav. Den var uden brug af mørtel opbygget af 10 cm tykke, 30-35 cm høje frådstensplader. De tre sten i det særlige hovedrum var dog 10 cm lavere. Dækstenene var af samme karakter som stenene i siderne. Tykke mørtellag på flere af frådstenspladerne tydede på en tidligere anvendelse som bygningsmateriale. Den faste gule undergrundsler dannede bund (fig. 10).

Et af frådstensbrokker og -smuld tydeligt karakteriseret lag, der må tolkes som det fra skibets opførelse stammende byggelag, var afbrudt ved anlægget af graven, hvorimod et andet, 30 cm højere liggende, af mørtelklumper og teglbrokker, sandsynligvis et affaldslag fra det første tårns opførelse, forløb ubrudt hen over graven, der da må anses for at være anlagt i tidsrummet mellem kirkens og tårnets opførelse, og det bekræftes af, at tårnfunderingen havde trykket nordsidens frådstensplader noget ind. Graven indeholdt skelettet af en 180 cm høj mand.

Den anden, af munkesten i mørtel murede grav lå med sin nordside ca. 15 cm syd for kirkens midterakse. De tre skifter høje sider havde på overkanten mørtel, som kunne tyde på, at den oprindeligt havde været dækket med tegl, og at den måske var genanvendt, men i anden omgang i al fald kun dækket med et trælåg, som var sunket ned og nu lå direkte oven på skelettet af en kvinde med korslagte arme (fig. 11). Et mørtellag på undergrundsleret udgjorde kistens bund. Den omrodede fyld over graven gav ikke mulighed for en relativ datering af denne, som i sydsiden synes delvis at have skåret sig ned i en ældre grav fyldt med fast, mørk, lerblandet muld uden mindste spor af mørtel. Den sidstnævnte grav er nok ældre end både tårn og stenkirke.

Umiddelbart nord for midtergraven lå endnu en, sandsynligvis med trækiste og yngre end munkestens-

Fig. 11. Uggeløse kirke. Centralgraven i tårnrummet.

graven. Der var svage spor af trælåget; meget mere kan ikke siges om den, ligeså lidt som om et par grave, der tegnede deres nedgravningsspor i undersøgelsesgrøftens væg (23).

Beskrivelsen af *Ramløse kirke* (Holbo herred, Frederiksborg amt) til Danmarks Kirker blev i høj grad vanskeliggjort af tykke cementpudslag ud- og indvendig. De fjernedes ved en restaurering 1971, hvorved der skabtes mulighed for adskillige supplerende bygningshistoriske iagttagelser. I samme forbindelse gennemførtes en undersøgelse i tårnrummets gulv.

Den romanske kampestenkirke har fået tilføjet et kraftigt, senromansk tårn med kvadratisk grundplan, ligeledes af kampesten dog med detaljer af munkesten og med 1½ m tykke mure, som kun er bevarede omtrent til klokkestokværket. Adgangen til mellemstokværket sker ad en ligeløbstrappe af munkesten i syd-muren med underdør udvendig på tårnets sydside.

Ved undersøgelsen iagttoges en række detaljer ved tårnets flere gange ændrede og flikkede sydmur. Den nuværende tårntrappedør må være forholdsvis sen. Indgangen til trappen havde tidligere været indefra, således som det normalt forekommer i tidlige tårne, blandt andet i de nærliggende Blistrup og Torup. Det skulle vise sig, at ligheden med det sidstnævnte var endnu større, idet udgravningen i tårngulvet blotlagde de nederste partier af en sydportal ind til tårnrummet, nogenlunde svarende til Torups (fig. 12). At portalerne i disse to kirketårne ikke sidder i vestmuren, som det er almindeligt, når tårnrummet har egen særlig indgang, skyldes tilsyneladende samme omstændighed, nemlig stærkt faldende terræn umiddelbart vest for tårnene. Takket være de nævnte ommuringer kan det ikke med bestemthed afgøres, hvorledes forholdet mellem portalen og tårntrappen oprindelig var. I Torup har trappen sin egen lille dør anbragt lige vest for den imponerende portal. Det har næppe kunnet lade sig gøre i Ramløse, og det er sandsynligt, at tårntrappen her udgik fra selve portalens vestvange.

Tårnrummet havde oprindelig træloft båret af tre nord-sydgående bjælker ca. 2,75 cm over eksisterende gulv. Den nuværende høje runde tårnbue ville have raget op over dette loft; den er sikkert samtidig med tårnhvælvingen, der erstattede træloftet, og må have haft en lavere forgænger, som respekterede det lavere-liggende loft. Der blev ikke fundet spor under gulvet af den ældre tårnbue, som må formodes også at have

været smallere end den nuværende. Derimod har det nederste stykke af skibets vestgavl, efter at denne var gennembrudt ud til tårnrummet, dannet et ganske højt trin mellem kirke- og tårnrummet, hvis gulve lå i nogenlunde samme niveau. Senere er forholdene tilsy-

Fig. 12. Ramløse kirke. Tårnets sydvæg. Sekundær tilmuret tårntrappedør i den oprindelige sydportal, hvis vestre vange ses forneden til højre for døren.

neladende forstyrret af en begravelse, som fra øst skar sig ind i vestgavlens fundament.

Det må formodes, at tårnrummet oprindeligt fik lys fra vest, hvor der nu sidder et nyere stort vindue, eller måske fra nord, hvor ændringer i forrige århundrede kan have udslettet en eventuel oprindelig lysåbning her.

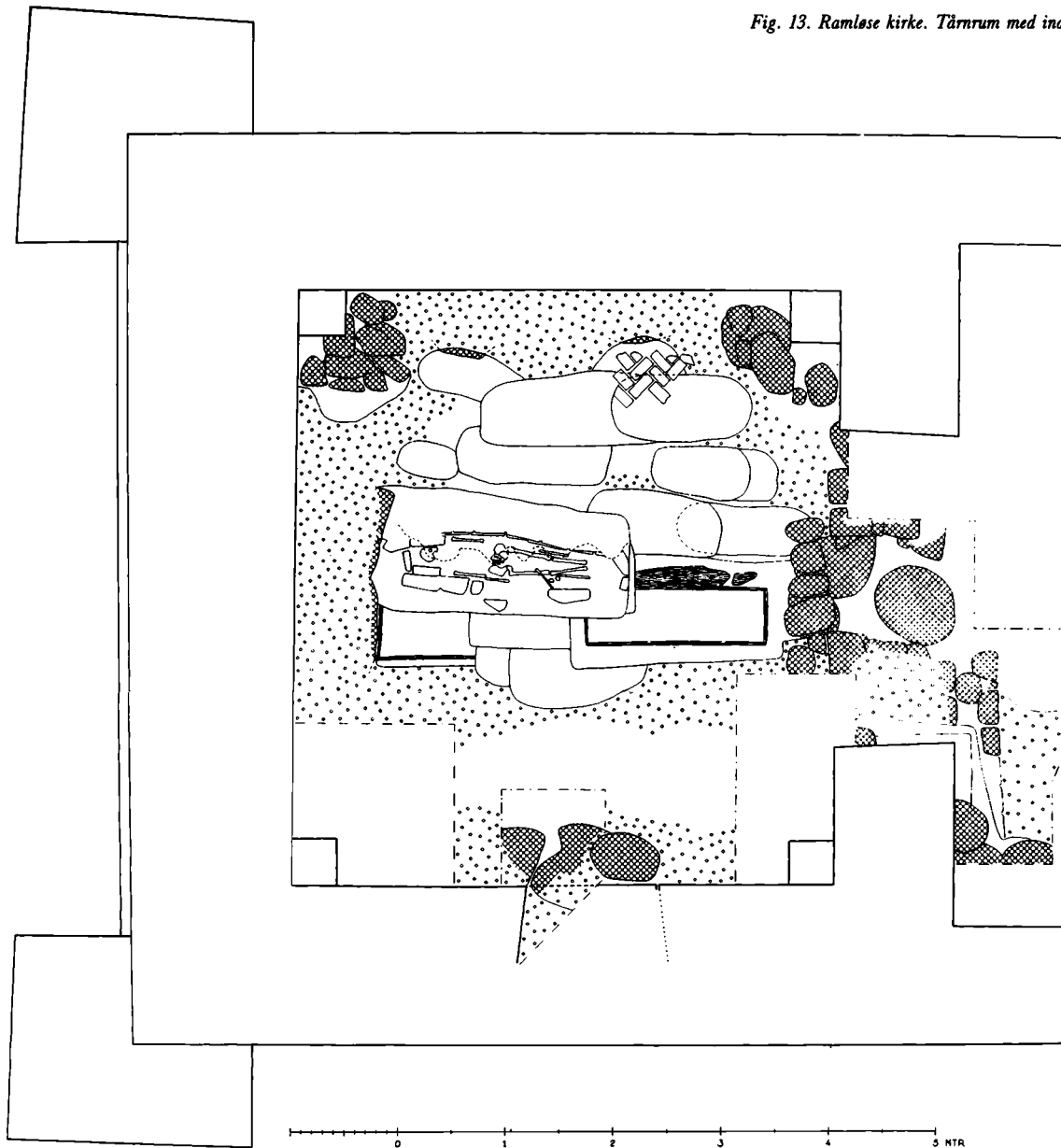
55 cm under tårnrummets nyeste gulv fremkom det oprindelige, bestående af håndstore sten nedlagt i et 10 cm tykt mørtellag med smukt afglattet overflade. Mellem de to gulvlag var en opfyldning af brokker af munkesten, fliser og ribbesten af samme type, som ses i tårnhvælvingen. Dog har der også mellem det nuværende og det oprindelige gulv været endnu et af munkesten i sildebensmønster, hvoraf et lille parti var i behold; resten er brudt op ved de idelige begravelser og også dette gulvniveau opgivet til fordel for et højere liggende.

Der var mange grave i tårnet (fig. 13). Med sikkerhed kunne 15 erkendes, deriblandt enkelte, i hvis fyld der ikke fandtes spor af kalk eller mørtel. Det må være kirkegårdsgrave, anlagt før tårnbyggeriet, måske endog før stenkirkens opførelse, altså fra en tid, da der endnu stod en trækirke på stedet.

Hovedparten af de nogenlunde velbevarede grave er yngre end tårnet, hvis oprindelige mørtelgulv de har gennembrudt. De gav sig først helt tydeligt til kende i lergrunden ca. 20 cm under dette gulv. Grave koncentrerer sig i midten og i nordsiden; sandsynligvis ønskede man at friholde arealet udfor indgangsdøren i sydturen. Der forekom grave med og uden trækiste, men kun een muret grav, nemlig den centralt placerede, som opmærksomheden her samler sig om (fig. 14).

Det oprindelige gulvlag var ikke bevaret så nær graven, at der kan siges noget helt sikkert om forholdet

Fig. 13. Ramløse kirke. Tårnrum med indtegnede grave, 1:50.

Fig. 14. Ramløse kirke. Centralgraven i tårnrummet set fra syd.

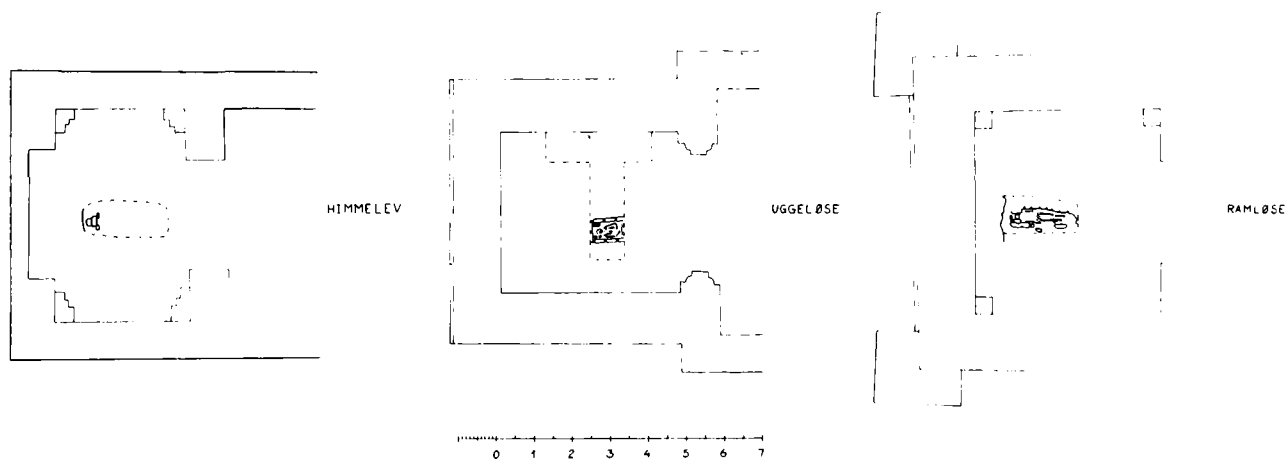

Fig. 15. Himmelev, Uggeløse og Ramløse kirker. Centralgravens placering i tårnummene, 1:200.

mellem dette og graven. Gulvet havde tilsyneladende dog en reparation, som strakte sig lidt udover graven, der således må antages at være yngre end gulvet, men etableret endnu mens det var i brug. Hele partiet midt i tårnummet var opfyldt af begravelser. Centralgravnen lå imidlertid så dybt, at den ikke er blevet udsat for større ødelæggelser; den dækkedes af en fuldstændig bevaret, men mærkelig nok komplet tom ligkiste af træ vistnok fra 16. eller 17. århundrede.

Centralgravens sider bestod af blokke af jernahl i to skifter; mindre blokke var indsat i kistens vestende og dannede hovedrum. Den overliggende grav havde forstyrret sydsiden noget, og der manglede her en sten. Lågets kridtstensflager sammenholdtes af mørtel til en helhed.

Skelettet, af en 25-35-årig kvinde, var forstyrret. Kraniet lå dog på plads, mens underkæben fandtes i den anden ende af graven. Småknogler lå spredt overalt. Uordenen skyldes formentlig dyrs aktivitet.

Endvidere må nævnes et fund i *Sønder Nørå* (Åsum herred, Odense amt) kirkes mærkelige og interessante tårn. Ved installation af et varmekværk 1957-58 afdækkedes en muret grav med to skeletter. Desværre foreligger der ikke en egentlig arkæologisk beskrivelse, men begravelsen kan meget vel have sammenhæng med det her behandlede emne. Det er dog nu en gang for alle umuliggjort at få klarhed over forholdet mellem tårnet, dets gulvlag og graven (24). Behørigt undersøgt 1963 blev derimod en muret tufstensgrav under det tvillingdelte vestparti i Hvidding, Tønder amt (25).

Som det fremgår, er materialet om formodede stiftergrave i vesttårne endnu såre spinkelt både numerisk og arkæologisk. Adskilligt flere undersøgelser må iværksættes, før man nogenlunde trygt tør formulere mere nuancerede hypoteser, end det her er sket. Det er tankevækkende, at de begravede i Himmelev, Uggelø-

se, Ramløse og Asmild alle var kvinder, men om det er yderligere tanker værd, må fremtidige fund afgøre. I de tre førstnævnte kirker (dog usikkert i Uggeløse) og i Jørlunde er tårnene senere tilføjelser med særlig indgangsportal. Nørre Jernløses og Hammarlundas tårne opførtes imidlertid samtidig med skibet, men uden særlig indgang. Det første rummede ingen grav, det sidste den store dobbeltbegravelse – dette blot for at vise, hvor uklart billedet endnu må tage sig ud med de få farver, der foreløbig er på paletten. Den eneste i en skriftlig kilde omtalte stormandsbegravelse i en landsbykirke er – hvis man ikke vil gå for langt op i tiden – Peter Olafsøns, o. 1261, i hans kirke i Karise (26). Ingen gravsten over ham er i behold, og hvor i den prægtige, tårnprydede bygning denne kirkelige velgører fandt sit hvilested – end ikke det ved man.

Noter

1. Francis Beckett, *Danmarks Kunst I*, 1924, 195. Endvidere M. Mackeprang, *Vore Landsbykirker*, anden udg. 1944, 48-53.
2. Otto Norn, *Et ridderkors. Kirkehistoriske Samlinger 1980*, 11-30. Her må jeg takke min ven og tidligere kollega, professor Norn, for mange lærerige og opmuntrende samtaler om emner vedrørende den kirkelige arkæologi.
3. *Danmarks Arkitektur. Kirkens huse*, af Hugo Johannsen og Claus M. Smidt, 1981, 49-53.
4. Jens Vellev, *Den forsømte kongegrav. Skalk 1974:6*. Friedrich Oswald, *In medio Ecclesiae. Frühmittelalterliche Studien Bd. III 1963*, 313ff.
5. J.B. Løffler, *Danske Gravstene fra Middelalderen*, 1889, 8.
6. C.G. Schultz, *Bidrag til de danske Tvillingetaarnes Udviklingshistorie. Aarbøger fra Københavns Amt 1935*, 105-18. *Danmarks Kirker, Københavns Amt*, 134-39.
7. C.G. Schultz, *Bidrag ...* 110.
8. Evald Gustafsson and Margrethe Weidhagen. *Investigations in Hamarlunda Church. Res mediaevales. Festskrift til Regnar Blomqvist 1968*, 154-159.
9. *Danmarks Kirker, Københavns Amt*, 124-129.
10. Jens Vellev, *Stifterinden. Skalk 1974:4*.
11. Jørgen Balslev Jørgensen och Torkel Eriksson, *Stormän i Tryde. Ale 1973*.
12. H. Cinthio, *The Löddeköpinge Investigation III, The Early Medieval Cemetery. Meddelande från Lunds universitets historiska museum 1979-80*.
13. Barbro Sundnér, *Maglarp, en tegelkyrka som historisk källmaterial. Acta Archaeologica Lundensia (series in 4. N°15) 1982*.
14. *Aarbøger for Vendsyssel 1928-29*, 289-305 og 306-12. Min kollega, Morten Aaman Sørensen, har venligt henledt min opmærksomhed på denne undersøgelse.
15. *I Nationalmuseets 2. afd., Mus. Nr. D. 11269*.
16. Ebbe Nyborg, *Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. I Strejfflys over Danmarks bygningskultur, festskrift til Harald Langberg 1979*, 37-64.
17. Magnus Lindhagen, *Absalons kyrkobygge i Norra Åsum. Skånes Hembygdsförbund Årsbok 1972*, 81-92. Ved undersøgelser 1977 i Fjenneslev kirkes kor iagttoges en grube, som måske var Absalons forfædres hvilested, indtil de afdøde ben flyttedes til Sorø. (Beretning ved Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen i Nationalmuseets 2. afd.'s arkiv.)

18. Endnu ikke publiceret i Danmarks Kirker. Beretning i Nationalmuseets 2. afd.'s arkiv.
19. Undersøgelsen fandt desværre sted umiddelbart efter, at kirken var publiceret i Danmarks Kirker. Beretning i Nationalmuseets 2. afd.'s arkiv.
20. Indberetninger om undersøgelserne i Nationalmuseets 2. afd.'s arkiv. Udgravninger, opmålinger og indberetninger skyldes Birgit Als Hansen, Nationalmuseet. Jeg vil her takke min kollega for hendes entusiasme for løsningen af disse opgaver og for mange inspirerende samtaler om kirkearkæologiske spørgsmål. Overlæge, dr. Jørgen Balslev Jørgensens vidt bekendte hjælp-somhed er også kommet den anthropologiske side af disse undersøgelser til gode, og jeg takker ham herfor.
Kun i Himmelev kirke fjernedes rester af middelalderlige grave. I de øvrige er de murede kister forblevet på plads, og der er i det hele taget i mindst muligt omfang fjernet spor af historisk interesse.
Om tidlige tårnanlæg iøvrigt kan der læses hos Hans Stiesdal, Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. I: Hugo Johannsen (red.), Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. København 1983.
21. William Andersson, Skånes romanska landskyrkor med breda västtårn, Lund 1926, 11-20.
22. Se også Elna Møller og Henrik Græbe, Uggeløse kirke i søgelyset. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972.
23. De historiske forhold i sognet taget i betragtning – stormænd af Hvideætten ejede gods her, hvor Bastruptårnet og Langesøhus endnu vidner om denne formående slægt – burde alle kirkens gulve nok for en gangs skyld have været undersøgt i forbindelse med restaureringen. Der var måske netop her mulighed for at komme lidt nærmere løsningen af de omhandlede problemer. Se iøvrigt Vilh. Lorenzen, Den nordsjællandske borg Langesøhus. Fra Frederiksborg Amt 1949, 29-49.
24. Provst H.F. Rasmussen, Sønder Nærå, har venligst givet oplysninger om graven og har intet ansvar for, at den ikke i sin tid undersøgtes tilfredsstillende.
25. Danmarks Kirker, Tønder amt 1133, samt beretning i Nationalmuseets 2. afd.'s arkiv.
26. Danmarks Kirker, Præstø Amt, 469ff.